

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Доступність правосуддя для осіб з інвалідністю є однією з ключових умов реального забезпечення права на судовий захист, рівності перед законом і недопущення дискримінації. У сучасних умовах ця проблема для України має не лише соціальне, а й виразне правове значення, оскільки йдеться про здатність держави гарантувати людині не формальне, а фактичне користування судовими механізмами захисту. Особа з інвалідністю повинна мати можливість самостійно або за допомогою представника звернутися до суду, отримати правничу допомогу, брати участь у судовому засіданні, користуватися процесуальними правами, розуміти зміст судових документів і домогтися виконання судового рішення.

Міжнародно-правову основу цього питання становить Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, яка у ст. 13 прямо зобов'язує держави-учасниці забезпечувати особам з інвалідністю ефективний доступ до правосуддя нарівні з іншими, у тому числі шляхом процесуальних корективів, необхідних для їхньої участі на всіх стадіях юридичного процесу [4]. Важливо, що Конвенція не зводить доступність правосуддя лише до можливості фізично потрапити до будівлі суду. Йдеться про значно ширший комплекс гарантій: доступність інформації, комунікації, судових процедур, правничої допомоги, приміщень, цифрових сервісів, а також належну підготовку суддів, працівників апарату суду, поліцейських, прокурорів, адвокатів та інших осіб, які працюють у сфері здійснення правосуддя.

Зміст цього міжнародного стандарту деталізовано у Міжнародних принципах і настановах щодо доступу до правосуддя для осіб з інвалідністю, підготовлених у межах системи ООН. У цьому документі доступ до правосуддя розглядається як обов'язок держави створити таку систему, у якій особа з інвалідністю не втрачає своєї процесуальної ролі через фізичні, інформаційні, комунікаційні, організаційні або стереотипні бар'єри [5]. Звідси випливає, що судова процедура має бути пристосована до потреб людини, а не навпаки – людина не повинна доводити свою «зручність» для існуючої судової системи.

Європейський підхід до доступності правосуддя ґрунтується на праві на справедливий суд, передбаченому ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Це право не може тлумачитися лише як можливість подати заяву або скаргу. Його зміст охоплює реальну можливість бути почутим судом, брати участь у розгляді справи, користуватися правничою допомогою, розуміти процесуальні дії, подавати докази, заявляти клопотання та ефективно захищати свої права. Для осіб з інвалідністю це означає, що судовий процес повинен враховувати індивідуальні потреби учасника провадження, зокрема порушення зору, слуху, мовлення, опорно-рухового апарату, інтелектуальні або психосоціальні порушення.

У національному законодавстві України загальну основу доступності правосуддя визначає Закон України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якого кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів незалежним,

безстороннім і справедливим судом, а судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи [2]. Водночас загальна законодавча гарантія не завжди забезпечує однаковий фактичний результат для різних категорій осіб. Саме тому щодо осіб з інвалідністю доступність правосуддя повинна мати спеціальний зміст і охоплювати не лише відкритість суду як установи, а й можливість безперешкодної участі людини в усіх процесуальних діях.

Особливе значення має Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. У ній безбар'єрність розглядається як загальний підхід до формування державної політики, спрямований на забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер суспільного життя [1]. Для сфери правосуддя це означає необхідність поєднання фізичної, інформаційної, цифрової та комунікаційної доступності. Суд має бути доступним не лише архітектурно, а й процедурно: людина повинна розуміти, куди звертатися, як подати документи, як отримати інформацію про рух справи, як взяти участь у засіданні, як отримати рішення у доступному форматі.

Попри наявність міжнародної та національної нормативної основи, практична реалізація доступності правосуддя для осіб з інвалідністю в Україні залишається проблемною. Передусім це стосується фізичної доступності судових приміщень. Значна частина будівель судів була збудована ще до запровадження сучасних стандартів інклюзивності, тому формальна наявність пандуса або кнопки виклику працівника суду не завжди означає реальну доступність. На практиці перешкодами можуть бути надмірний кут нахилу пандуса, відсутність ліфта, вузькі дверні прорізи, недоступні зали судових засідань, неналежно облаштовані санітарні кімнати, відсутність тактильної навігації або зрозумілих інформаційних покажчиків.

Другою проблемою є недостатня визначеність механізму процесуального пристосування. Українське процесуальне законодавство містить окремі інструменти, які можуть полегшити участь особи з інвалідністю в судовому процесі: відеоконференція, участь представника, залучення перекладача, відкладення розгляду справи з поважних причин, подання документів в електронній формі. Однак ці інструменти не завжди сприймаються саме як гарантії доступності правосуддя. Через це їх застосування нерідко залежить від ініціативи самої особи або розуміння конкретного судді, а не від єдиного чіткого стандарту.

Третьою проблемою є інформаційна та цифрова доступність. Розвиток електронного суду, дистанційних засідань, електронного документообігу і судових онлайн-сервісів загалом є позитивним явищем. Водночас цифровізація сама по собі не усуває бар'єри. Якщо електронний сервіс є складним, неадаптованим для людей з порушеннями зору, не має зрозумілої навігації або не передбачає доступних форматів документів, він може створювати нові перешкоди замість усунення старих. Тому цифрова доступність має розглядатися як обов'язковий елемент доступності правосуддя, а не як додаткова технічна опція.

Четверта проблема пов'язана з комунікацією та професійною підготовкою учасників системи правосуддя. Особа з інвалідністю може бути позивачем, відповідачем, потерпілим, свідком, підозрюваним, обвинуваченим або третьою особою. У кожному з цих процесуальних статусів вона повинна мати можливість повноцінно реалізовувати свої права. Якщо суддя, працівник апарату суду, прокурор, слідчий або адвокат не розуміє змісту розумного пристосування, не володіє навичками коректної комунікації або керується стереотипами щодо інвалідності, навіть формально правильна процедура може стати фактично недоступною.

П'ята проблема полягає у відсутності належного моніторингу доступності судової системи. Оцінювання доступності не повинно обмежуватися перевіркою окремих архітектурних елементів. Потрібно оцінювати весь шлях особи до правосуддя: отримання інформації про суд, подання документів, прибуття до приміщення, проходження контролю, очікування засідання, участь у розгляді справи, отримання судового рішення та його оскарження. Лише такий підхід дозволяє виявити реальні бар'єри, з якими стикається особа з інвалідністю.

З урахуванням зазначеного доцільно визначити кілька напрямів удосконалення правового регулювання та практики. По-перше, необхідно чіткіше закріпити в процесуальному законодавстві обов'язок суду забезпечувати розумне пристосування для учасників процесу з інвалідністю. По-друге, слід запровадити регулярний аудит доступності судових приміщень і цифрових сервісів судової влади з оприлюдненням результатів. По-третє, доцільно розробити єдині практичні рекомендації для судів щодо комунікації з особами з різними видами інвалідності. По-четверте, варто посилити навчання суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів і працівників апаратів судів щодо міжнародних стандартів доступності правосуддя. По-п'яте, цифрові судові сервіси мають створюватися з урахуванням принципів універсального дизайну та потреб користувачів з різними функціональними обмеженнями.

Отже, доступність правосуддя для осіб з інвалідністю є не допоміжним соціальним питанням, а необхідною складовою права на справедливий суд і рівність перед законом. Україна має достатню нормативну основу для розвитку цього напрямку, оскільки відповідні стандарти закріплені як у міжнародних актах, так і в національному законодавстві та стратегічних документах. Водночас основна проблема полягає у розриві між нормативним проголошенням доступності та її практичною реалізацією. Подальше вдосконалення має бути спрямоване на те, щоб доступ до правосуддя для осіб з інвалідністю перестав залежати від технічного стану окремого суду, особистої ініціативи працівників або здатності самої особи долати бар'єри. Його потрібно забезпечити як обов'язковий стандарт функціонування всієї системи правосуддя.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/366-2021-%D1%80>
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19>
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71
5. International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities. Geneva: United Nations, 2020. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2020/10/Access-to-Justice-EN.pdf>